

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞƏRQ QRUPU DİALEKT LEKSİKASINDA ALINMA SÖZLƏR

Alınma sözlərin dialektlərin lüğət tərkibində yer tutmasının səbəblərini bir sıra dilçilər müxtəlif aspektlərdən izah etmişlər. Ədəbi dilimizdə işlədilən ərəb, fars mənşəli sözlər həm dilimizin müxtəlif inkişaf dövrlərində, həm də dialektlərimizdə işlədilərək bugünkü günümüzdə gəlib çatmışdır. Mənşəyinə görə ərəb, fars dillərinə məxsus olan alınma sözlər bugün Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Belə ki, bütün dillərdə alınma sözlər vardır, onların hər biri dilin lüğət tərkibində müəyyən məqsəd daşdığından sözləmə prosesində iştirak edir. Alınma sözlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməklə xalqların mədəniyyətlərinin bir-birinə inteqrasiyasını da təmin edir.

Dil öz daxili ehtiyaclarını ödədiyi üçün başqa dillərdən söz alır, çünki dünyada elə bir dil yoxdur ki, yalnız öz sözlərindən ibarət olsun. Dildə olmayan bir sıra sözlər başqa dillərdən alınır, elə bu səbəbə görə də Azərbaycan dilinin leksik tərkibini iki qrupa bölmək olar: 1) əsl Azərbaycan sözləri; 2) dilimizə başqa dillərdən keçmiş sözlər [4, s.43]. H.Həsənov alınma sözlərə münasibətini bildirərkən qeyd etmişdir ki, alınma sözlər dilimizin lüğət tərkibinin müəyyən faizini təşkil edir, bütün dillərin leksikasında işlənir. Alınma sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində 15 faizə yaxındır [6, s.117].

Söz alıb-vermə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yarandığından dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir. Alınma leksikanın əsas xüsusiyyətləri ilə bağlı İ.Kazımov qeyd etmişdir: “Keçid dövrünün ab-havasını əks etdirən terminoloji leksika formalaşır və müstəqillik qazanmış türk xalqlarının lüğət tərkibini zənginləşdirməyə başlayır. Bununla belə, bu prosesdə pərakəndəlik, qarışıqlıq özünü göstərir” [8, s.294]. H.Həsənov alınma sözlərin şifahi və yazılı nitq vasitəsilə alındığını göstərərək onlara belə bir tərif vermişdir: «Bir dildən digərinə müxtəlif ünsürlərin: söz, morfem, səs və mənənin keçməsi alınma adlanır» [6, s.117].

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas rol oynayan alınma sözlərin növləri ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif formalarda öyrənilmişdir. Ə.Dəmirçizadə alınma sözləri şərti və nisbi adlandırmışdır [5, s.91]. S.Cəfərov alınma sözlərin dilə daxil olmasının zəruri olduğunu söyləmiş, Azərbaycan dilinin leksik tərkibini əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər olaraq iki qrupa bölmüşdür [4, s. 43]. Bilqeyis Abbasova sözləmə hadisəsini «dillərarası ünsiyyətin ən ali nəticəsi» adlandırır [1, s.6]. Şəraitdən asılı olmayaraq bir dil əgər digər dildən söz alırsa, bu ünsiyyətin nəticəsində baş vermişdir. Bir zamanlar Avropa mənşəli sözlər rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçdiyi üçün Avropa mənşəli alınmalar tədqiqatdan kənar qalmışdır. Bugün Azərbaycan dialektlərinin dilində işlənən rus mənşəli sözlərdən daha çox Avropa əsilli leksik vahidlər mövcuddur. Son dövrlərdə dilimizə daxil olan türk dilinə məxsus sözlər də çoxluq təşkil edir. A.Qurbanov alınma sözlərin tarixini, işlənmə dairəsini və mənşəyini nəzərə alaraq belə qruplaşdırmışdır: 1) ərəb mənşəli sözlər; 2) fars mənşəli sözlər; 3) rus mənşəli sözlər; 4) avropa mənşəli sözlər; 5) qafqaz mənşəli sözlər [10, s.197].

Başqa dillərdən şərq qrupu dialekt və şivələrinə keçən sözlər bəzən dilimizin qanunlarına uyğunlaşmışdır. Tədqiq olunan şivələrdə müşahidə etdiyimiz bir sıra alınma sözlərə baxaq:

Ərəb və fars mənşəli sözlər. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində rast gəldiyimiz ərəb mənşəli sözlər həyat və məişətin müxtəlif sahələrində işləkdir. VII əsrdə ərəblərin Azərbaycan ərazisini işğal etməsi nəticəsində adı qeyd olunan dialekt və şivələrə xeyli miqdarda ərəb mənşəli sözlər daxil olmuşdur. Belə sözlər əşya, sənət, elm, mədəniyyət, din, təhsillə bağlı olan söz və terminlərdir. Məs.: qüsl-qusul, qəbiz-qəbz, səgir-sağır, eysan-ehsan, harəm-haram, höysələ/hö:sələ-hövsələ, xivət // xifət-xiffət (Ler.), səlamət-salamat, allə-allah, külfət-kiflət “ailə” (əks.şiv.), ambır “kəlbətin (Lən.), şemadət-şəmatət “tənə, danlaq” (Ab.), əkabür-əkabır “çox bilmiş adam” (Ab.); şarf, mırvarı, təxt, çəmadan/çəmədan, balıq, cəfdə, hövəngdesdə, masqura, tiyə, hil, xəkəndaz, abgərdən (əks.şiv.). Şərq qrupuna məxsus şivələrdə milli-ərəb-fars mənşəli sözlər birgə işlənir: üzbəsurət, yığcəm, cuanəzən, uzındıraz (B.) [11, s.309].

Lerik şivəsində işlənən ərəb mənşəli sözlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə işlənmir. Məs.: verd verməğ-vird-təkrar edib söyləmə; -Oğlum getdi əsgəri, mən də verd verdım ağlaməğə (Ler.Züv.); xəcil-xəcələtli: Yanunda xəciləm, günafimi biliyəm (Ler.Züv.); höcət-mübahisə: -Höcət eləməğ sənə yaraşmadı (Ler.Zen) [3, s.144].

Talış dilindən alınma sözlər. Lerik rayon şivələrində talış dilindən alınan sözlər digər alınmalara nisbətən çoxluq təşkil edir. Rayon ərazisində qədimdən bəri yaşayan talışlar azərbaycanlılarla sıx əlaqədə olmuş, qaynayıb-qarışmışdır. Şərq qrupuna məxsus şivələrin lüğət tərkibinə çoxlu talış sözləri daxil olmuşdur: qədə “kiçik”, məğ “saçda olan kəpək”, qılmə “qıvrım”, kijə “quş”, keyvəni “həyat yoldaşı”, paymal “məhv olan”, sırab eləməğ “təmin etmək”, bevayə “hər şeydən məhrum olan” (Ler.) [3, s.144].

Tat dilindən keçən sözlər. Tat dilindən alınan sözlər Bakı, Abşeron, Quba, Dərbənd şivələrində daha çox işlənir: -əng “çoxdanışan adam; arı”, qağla “gildən düzəldilmiş qab”/“gödəkboy adam” (Ab.), dirix “çarıq”, xürş “ağız”, tov “baca” (Dər.) və s.

Dadaşi sözü “ata” mənəsində Lahic şivəsində işlənir və termin kimi Azərbaycan dilində kiçik bacı və qardaşın böyük qardaşa müraciətidir. C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində də rast gəlirik. Belə ki, Nazlı qardaşı İsgəndərə “dadaş” deyərək müraciət edir. **Damad** – sözü fars mənşəlidir və dönmöd “kürəkən” mənəsində Abşeron, Quba, Xaçmaz şivələrində işlənir: - Umrüz damad və xuneyni amarabü. “Bu gün kürəkən evimizə gəlmişdi” (Ab.) [7, s.193]. **Şud/şut** “taxtabiti” mənəsində, bəğələ/bəqələ “böyürtkən kolu və meyvəsi” mənəsində Azərbaycan dilinin Quba dialektində işlənir. Məs.: Uşaqlar bəqələni yığıb yiyədülər. İsmayılı ləhcəsində bəğələ formasında qeydə alınmışdır: Bəğələ dəyib, gedək yığax

²² Bakı Avrasiya Universitetinin doktorantı, E-mail:yusifovaf@gmail.com

[12,s.231].**Gəznə//gezinə** «gicirtkan» mənasında İsmayilli və Bakı dialekt və şivələrində «gicirtkən» şəklində işlənir. Tat dilində gezinə // cəzinə//qezinə fonetik variantlarında qeydə alınmışdır. **Bəlyabağı**“balqabaq”mənasında Abşeron, Quba dialekt və şivələrində geniş işlənir. **Çetənə** “ləpəsi çətin çıxan bitki” mənasında Bakı dialekt və şivələrində işlənir [2,s.102]. **Gelinbormağı** – Bakı dialektində bu söz “üzüm növü”dür. İsmayilli şivəsində isə yabani bitkinin adı kimi işlənir və tat dilində bu sözün sinonimi “pəlpətyon”dur.

Rus mənşəli sözlər. Qeyd olunan dialekt və şivələrdə işlənən rus mənşəli sözlər semantik cəhətdən çoxluq təşkil etdiyindən bəziləri fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Misallara baxaq: işbişgə-spiçka, diblyonka, pılaş, qaloş, nasgi, maykə-mayka(əks.şiv.), fərməşil-verməşil(Ler.Züv.,A.,X.), ədyal, sımavar, vədrə, tabretgə, quruşgə, lampışqa, meşoğ, dəmino-damino, əfdəboz-avtobus, məkəron-makaron (Ler.X., Göy.), naləğ, iradiyo, bankə, butulkə, numra, balxun, umbermaq (B.), uşqulə “məktəb”, uçitel “müəllim”, karta “xəritə”(Dər.) və s.

Avropa mənşəli sözlər. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən sözlərin alınması hələ orta əsrlərdən başlayaraq davam etmişdir. «Alınan sözlər əsasən şifahi yolla xalq danışığı dilinə keçdiyindən sonralar yazılı dildə işlənməyə başlamış, şifahi alınmalar adlanmışdır. Bir çox fonetik dəyişikliklərə məruz qalaraq, Azərbaycan dilinin fonetik qanuna uyğunlaşmışdır [9,s.5]. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən Avropa mənşəli sözlərə baxaq: paliqlinkə, nataryüs, tiribuna, ətlaz, metrə, telfun, televizor, termus, qravat, şifon, paldon, lüsdür, balon, qaz, remot, qəməndir, semet, şlanq, qərniz, vannı, işbiris, fartuğ, neylon, mitinq, vağzal, qəzet və s.

Dilimizin digər şivələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində sovet dövründə dilimizə keçən alınma sözlərə də rast gəlinir. Belə sözlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: kəntsəveti, isbalkom, iraykom, sədir, katip, telfun, direxdur, ağranum, fərməmədürü, birqədir, qınışgə, qəmisyə, partqum, partbilet, tabel, lambışkə, fərmə, safgoz, milsəner, qamsamol, pensiyə və s.

Dialektlərimizdə işlək olan frazeoloji birləşmələrdə də ərəb, fars dillərindən dilimizə keçmiş sözlərə də rast gəlinir. Məs., qəlb qırmağ, xeyir vərməg, şərə düşməg//düşmey, böhdan atmağ, əzab çəkməg, həsr etməg, işğal etməg, meyil salmağ, bəd gətirməy, zərər vurmağ, mane olmağ, xərc çəkməy.

Müasir Azərbaycan dilində alınmalar kimi qəbul edilən sözlərin bir hissəsi məhz ərəb-fars, rus mənşəli olduğundan bu sözləri müəyyən fonetik dəyişikliklərlə şərq qrupu dialektlərində tapmaq mümkündür. Belə söz və terminlər tarixi inkişaf prosesində müəyyən dərəcədə fonetik, morfoloji, semantik cəhətdən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu zaman tarixi-coğrafi amilləri də nəzərə almağımız lazım gəlir. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində elə söz və terminlərə də rast gəlmək olur ki, onlar digər əcnəbi dillərdə müxtəlif fonetik variantlarda işlənsələr də, həmin dialektlərdəki mənanı qismən özündə əks etdirir. Bu şivələrdə külli miqdarda elə söz və terminlər var ki, onlar ancaq şərq qrupu dialektlərin dilində işləndiyindən dilin spesifik leksik layına daxil olur.

Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin bir hissəsini şərq qrupu şivələrinin özünəməxsus leksikası təşkil edir, bu spesifikasiya həmin şivələri bir-birindən fərqləndirir. Ayrı-ayrı şivələrdən toplanmış materiallar əsasında şərq qrupu dialektlərindən müəyyən sayda spesifik söz və terminlər qeydə alınmışdır. Alınma leksikaya daxil olan həmin söz və terminlər, əsasən, təsərrüfatın müəyyən sahələri ilə bağlıdır. Azərbaycanda müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşadığından həmin xalqlarla dil əlaqələri baş vermişdir. Məsələn, tat, talış dil əlaqələri nəticəsində bir sıra tat və talış mənşəli sözlər şərq qrupu dialektlərinin dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialektlərinin başqa türk dilləri ilə əlaqələri də qədim tarixə malik olmuşdur və həmin sözlərin bir qismi ümumtürk mənşəlidir. Həmin alınma sözləri türkiyəli kimi də qruplaşdırmaq olar. Lakin şərq qrupu dialektlərinə keçən alınma sözlər arasında quruluş yaxınlığı ilə yanaşı, müəyyən dil fərqləri də var. Bu, həmin dillərdə danışanların ünsiyyət prosesi zamanı bir-birini tam başa düşməməsinə də səbəb olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995, 90 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c. Ankara, 1999, 374 s.
3. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerikrayonu şivələri [Mətn]: filol. e. n. a. dər. al. üçüncü q. ed. dis.:AMEA, Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu.-B., 2002.- 190 s.
4. Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili (leksika). II hissə. Bakı: Maarif, 1982, 216 s.
5. Dəmirçizadə Ə. M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962, 270 s.
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
7. Hüseynova G. Tat dilinin leksikası. Bakı, Elm-təhsil, 2013, 252 s.
8. Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı: Kitab aləmi, 2004, c.1, 296 s.
9. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1989, 95 s.
10. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 409 s.
11. M. Məmmədli. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, “Zərdabi Nəşi” MMC, 2019, 352 s.
12. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1961, 281 s.

Açar sözlər: Dialekt, dil, leksika, alınma sözlər, söz tərkibi.

Ключевые слова: Дialeкт, язык, лексика, производные слова, структура слова.

Keywords: Dialect, language, vocabulary, derived words, word structure.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞƏRQ QRUPU DİALEKT LEKSİKASINDA ALINMA SÖZLƏR

Xülasə

Dil əlaqələri prosesində başqa dilin təsirinə ən çox məruz qalan dilin leksik sistemidir. Hər bir dil əlaqədə olduğu dildən sözlər alır. Azərbaycan dilinin bütün ləhcə və şivələrində digər dillərdən alınmış sözlər müəyyən çoxluq təşkil edir. Həmin xalqların Azərbaycanla uzunəsrlik tarixi əlaqələri nəticəsində bu xalqların dillərində qarşılıqlı şəkildə söz alınması prosesi baş vermişdir. Bu alınmaların xarakteri keyfiyyət etibarilə bir-birindən hər zaman fərqlənmişdir. Azərbaycan dili leksik səviyyədə ümumən əcnəbi dillərə təsir etdiyi halda, həmin dillər daha çox qonşuluqda yaşayan bu və ya digər dialekt nümayəndələrinin məhəlli şivələrində iz buraxmışdır.

ВОСТОЧНАЯ ГРУППА СЛОВАРНЫХ СЛОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Именно лексическая система языка наиболее подвержена влиянию другого языка в процессе языкового общения. Каждый язык получает слова из языка, с которым он общается. Во всех диалектах и говорах азербайджанского языка слова, заимствованные из других языков, образуют определенное множество. В результате многовековых исторических связей этих народов с Азербайджаном происходил процесс взаимного общения на языках этих народов. Характер этих приобретений всегда отличался качеством. В то время как азербайджанский язык лексически влияет на иностранные языки в целом, эти языки оставили свой след в местных диалектах того или иного соседнего диалекта.

EASTERN GROUP OF AZERBAIJANI LANGUAGE DICTIONARY WORDS

Summary

It is the lexical system of a language that is most affected by another language in the process of language communication. Each language receives words from the language with which it communicates. In all dialects and dialects of the Azerbaijani language, words derived from other languages form a certain plurality. As a result of centuries-old historical relations of these peoples with Azerbaijan, the process of mutual speech in the languages of these peoples took place. The nature of these acquisitions has always differed in quality. While the Azerbaijani language lexically influences foreign languages in general, these languages have left their mark on the local dialects of one or another neighboring dialect.

Rəyçi: fil.üz.fəl.dok.İsmayılova T.